

Živan Bezić

## PROCESNA FILOZOFIJA I TEOLOGIJA

*Stalna na tom svijetu samo mijena jest.*

P. Preradović

Za nas Evropljane je procesna misao novost na filozofskom i teološkom polju. O njoj se kod nas gotovo ništa ne zna. Nastala je između dva rata na angloameričkom govornom području. Poslije rata se u SAD opaža sve veće zanimanje za procesnu filozofiju. Osnovan je i poseban institut za njezino proučavanje, a pokrenut je također i časopis u istu svrhu.

Danas je predvodnik procesne filozofije u Americi Charles Hartshorne.<sup>1</sup> Pored njega ističu se Schubert Ogden, Bernard Loomer, Norman Pittenger, John B. Cobb, Daniel Day Williams, Delvin Brown, Ewert Coisins i Robert B. Mellert.<sup>2</sup>

U Evropi, bar koliko je meni poznato, od istaknutijih katoličkih teologa jedini se javno izjavio za procesnu teologiju nizozemski isusovac Piet Schoonenberg, profesor dogmatike na katoličkom sveučilištu u Nijmwegenu. On, doduše, ima i neke prigovore pojedinim postavkama procesne teologije, ali ipak pristaje uz njezinu jezgru.<sup>3</sup>

Kad je već procesna misao zakoračila i na evropsko tlo, podimo joj ususret i upoznajmo se s njome.

<sup>1</sup> CH. HARTSHORNE, *Man's Vision of God*. Archon Books, Hamden 1964.

<sup>2</sup> J. B. COBB, *A Christian Natural Theology*. Westminster Press, Philadelphia 1965.

D. D. WILLIAMS, *The Spirit and Forms of Love*. Harper, N. York 1968.

D. BROWN i dr., *Process Philosophy and Christian Thought*. Bobbs-Merill, New York 1971.

E. COUSINS, *Process Theology*. Newman Press, New York 1971..

D. R. GRIFFIN, *A Process Christology*. Westminster P. Philadelphia 1973.

R. B. MELLERT, *What is process theology?* Paulist Press, N. York 1975.

<sup>3</sup> P. SCHOONENBERG, *Process or history in God?* (Theol. Digest, 1. 1975, 43).

Utemeljitelj procesne filozofije je engleski mislilac Alfred North Whitehead (1861—1947), svestrano nadaren čovjek, osobito sjajan matematičar, logičar i filozof.<sup>4</sup> Zajedno s mlađim kolegom Bertrandom Russellom napisao je »Matematička načela«,<sup>5</sup> a sam više zapaženih djela.<sup>6</sup> Predavao je najprije matematiku u Londonu, zatim filozofiju na američkom sveučilištu Harvard. Nije bio stručni teolog, ali su ga metafizička i religiozna pitanja vrlo zanimala.

Whiteheadovu filozofiju nije lako prikazati na razumljiv način. Ne samo zbog izvornosti njegove misli, već i zbog njegova kompliciranog rječnika i originalne terminologije. Ako se ponekad i služi starim nazivima, daje im novo značenje. Zato ga je teško razumjeti, a još teže prevoditi. S istog razloga nije popularan u široj javnosti, pa ni među samim filozofima.

Korijenje Whiteheadove procesne filozofije možemo nazrijeti već u staroj grčkoj filozofiji. W. se poziva na Heraklita, koji je tvrdio da »sve teče« (*panta rhei*) i da se nitko ne može dva puta okupati u istoj rijeci. Premda se na Hegela poziva daleko manje, ne može se zanijekati da na Whiteheada nije utjecala i Hegelova dijalektika.<sup>7</sup> Historicizam, što se razvio u pohegelovskoj epohi, također je inspirirao Whiteheadova razmišljanja. Zanosila ga je ideja evolucije, Bergsonova filozofija (*Evolution créatrice*, 1908), Einsteinova teorija relativiteta, kao i sva moderna znanstvena otkrića, koja je W. pažljivo pratio. Po Whiteheadovu shvaćanju filozofija je sinteza svih ostalih znanosti.

Temeljna činjenica od koje W. polazi u svom filozofiranju jest činjenica svestranih promjena (*the change*) što se zbivaju u svijetu. Kao da je čitao »Mujezina« našeg pjesnika Preradovića! Mijena je osnovno ljudsko iskustvo. Na ovom svijetu ništa nije stalno ni nepromjenljivo. Čitava stvarnost je u gibanju, veliki proces, tj. razvojni rast, napredovanje, tijek, pravilno kretanje, zakonomjerna promjena stanja u uzastopnim stadijima razvijanja.<sup>8</sup> Svijet je u stvari sveopća energija u svom procesu (J. B. Cobb). Sve što se zbiva jest *energy-event*.

<sup>4</sup> J. E. GREENE, *100 great thinkers*. Pocket Books, V izd. N. York 1969.

<sup>5</sup> WHITEHEAD-RUSSELL, *Principia Mathematica*, Cambridge Univ. Press 1925. I. izd. u 3 sv. Cambridge 1910—1913.

<sup>6</sup> WHITEHEAD A. N. (spominjem samo filozofska djela): *Process and Reality*. New York 1929.

*Symbolism. Its Meaning and Effect*. Cambridge Univ. Press 1958.

*The Function of Reason*. Beacon Press, Boston 1958.

*Religion in the Making*. World Publ. Comp. N. York 1960.

*Adventures of Ideas*. Macmillan, New York 1967.

*Science and the Modern World*. Macmillan, N. York 1967.

*Modes of Thought*. Macmillan, N. York 1968.

<sup>7</sup> »Bitno je za narav Ideje da se ona razvija i kroz razvoj sama sebe shvaća« (G. HEGEL, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. Frankfurt a. M. 1971, sv. I. str. 39).

<sup>8</sup> Riječ proces (od lat. *pro-cedere*) ovdje nema pravno značenje u smislu sudskog procesa. U pogl. »Proces procesnoj teologiji« poslužiti ćemo se i tim značenjem.

Zbog toga je temeljni pojam procesne filozofije nastajanje (*becoming*), a ne bitak (*being*). Važnije je nastajanje od njegova rezultata. W. primjećuje da je »ens—being« zapravo glagolski participij, a ne imenica. Radnja, a ne pojam. Zbilja je uvijek u zbivanju i nastajanju, nikad nije završena i gotova. Ona je serija međusobno povezanih nastajanja (*a series of interrelated becomings*), što se odvija u vremenu kao kontinuirani proces. U Whiteheadovoj filozofiji vremenska dimenzija ima bitnu ulogu.

Osnovni elemenat<sup>9</sup> čitave stvarnosti W. najčešće naziva »actual occasions«, a k tome još »actual entities«, »occasions of experience« ili »moments of experience«. Sve te izraze je teško prevesti, a najteže prvi. Atributom »actual« W. je htio istaknuti zbiljnost i stvarnost svojih osnovnih počela i ujedno njihovu vremensku dimenziju (sadašnjost i trajnost promjena). U imenici »occasion« i opet dominira komponenta vremena, događaja, kontingencije. Ipak je teško pogoditi njezino pravo značenje. Od mnogih mogućih prijevoda — prilika, povod, razlog nečega, prigoda, zgoda, zbivanje, događanje (*happening*), pojava, (u) potreba, pogodno vrijeme, kritičan čas, mogućnost nekog ostvarenja — odabrao bih značenja: zbivanje, događanje, pojava ili pojavna mogućnost. Za Whiteheada su osnovne čestice stvarnosti vremenskoga (proces!), a ne materijalnog karaktera. »Aktualni entiteti« sačinjavaju čitavu realnost, izvan njih nema ništa!

U Whiteheadovu rječniku je također *iskustvo* (*experience*) važan pojam. Ali to nije samo ljudsko iskustvo. I stvari iskustvuju, tj. doživljavaju na svoj način. Sve, naime, što postoji doživljava neko iskustvo drugih bića, tj. može biti subjekt iskustva. Nesvjesna bića također imaju »iskustvo«, dakako nesvjesno. Ono je samo kod čovjeka svjesno. Za Whiteheada je spoznaja svijeta pitanje »iskustvenog modela«. Jer stvarnost se, kako smo vidjeli, ne sastoji od čestica materije, već od »iskustvenih momenata«.

Za način, na koji sve stvari stječu svoje iskustvo, W. je iznašao poseban termin — *prehension*. Opet jedna neprevediva riječ! Očito ju je skovao okrnjivanjem engleskog supstantiva »*apprehension*« (od lat. *ad-prehendere*, uzeti na čuvanje, prihvatiti, shvatiti, razumjeti, ovladati), ali ovim se nije htio služiti zbog njegova povijesnog opterećenja. »*Prehension*« je dakle sveopći, ne samo racionalni, način spoznavanja i osjećanja (*feeling*) kojim se služe i razumna bića (*conceptual prehension*) i nerazumne stvari (*physical p.*). Tako je pomoću svoje sposobnosti prehendiranja međusobno povezana čitava stvarnost i svaki njezin djelić.

Na taj način otkrili smo još jednu bitnu kategoriju procesne filozofije — *povezanost svih stvari* (*relational character of reality*). Nitko

<sup>9</sup> U Whiteheada »*element*« nema materijalno-prostorno značenje. Stvarnost se sastoji od »iskustvenih momenata«, a ne od čestica materije. Oni zapravo spadaju u četvrtu dimenziju. »Jedinstvo su, a ne jedinice« (*unities, not units*).

i ništa ne stoji samo za sebe. Niti Bog. Sve je međusobno uvjetovano i povezano te se nalazi u određenom odnosu. Ta sveobuhvatna odnosnost svega je objektivnog reda, ali je i subjektivna, jer snaga prehenzije djeluje među svim objektima. Tako je čitav svijet jedan organizam, pa W. svoj sistem zove »*a philosophy of organism*«.

Usljed svoje povezanosti aktualna zbivanja se odvijaju u snopovima ili serijama, koje po Whiteheadu nose ime »*nexus*«. Svi iskustveni nexusi tvore opet jedan širi i viši snop, splet ili niz (»*nexūs*« u množini). Putem tih spletova povezana je i ujedinjena čitava stvarnost. Svijet je procesivan po razvoju i odnosan po ustrojstvu.

Povezanost ili odnosnost svih stvari ukazuje na njihovu *relativnost*. Kod Whiteheada relativnost ima dva vida:

1. onaj upravo spomenuti: odnosnost, uvjetovanost ili povezanost svih stvari (*interrelatedness, interrelation*). U tom smislu je i Bog relativan, jer se ne može zamisliti odvojen od svijeta. Krist je velik ne u svojoj jedinstvenoj pojavi Bogočovjeka, već u vjeri što ju je udahnuo svojim sljedbenicima.

2. kao suprotnost apsolutnome (*relativity*), jer nitko i ništa u procesnom tijeku nije primarno ni privilegirano.

Relativnosti svijeta doprinosi njegovo nastajanje i postajanje u vremenu. Nastajanje uvijek otvara vidike budućnosti, nastajnih mogućnosti, ideja koje će se ostvariti. One su »*eternal objects*« zbilje. W. ih zamišlja po prilici onako kako je Aristotel zamišljao »*universalialia*« ili Platon »vječne forme«. One se konkretno ostvaruju u »aktualnim bićima«. Kako je vrijeme sržna dimenzija svega što postoji, u svakoj sadašnjosti je uključena i budućnost, a ona nosi sa sobom besmrtnost. Nije samo čovjek besmrtn, sve (p)ostaje u novim oblicima, ništa na svijetu ne propada definitivno (*objective immortality*). Ako nešto nestane, to je zato da postane nešto drugo, tj. uđe u viši nexus. I tako se proces nastavlja. Razvoj teče u smislu sinteze mnoštva u jedno kompleksno jedinstvo. »*The many become one and are increased by one*«. <sup>10</sup>

A kako izgleda procesna antropologija?

Čovjek nije individualna supstancija, kako se nekoć mislilo, već niz »aktualnih događanja« (*occasions!*) ili »*an enduring object*«, koji postoji u prostoru i vremenu. Sastavljen je od tijela i misli, koja se može zvati duh. No u ljudskoj osobi nije od bitne važnosti compositum tijelo-duh, već stupanj »suradujućih pojava ili događanja« (*coordinating occasions*) u živom nexusu čovjeka. Tijelo je usklađeni sustav fizioloških aktualnih pojava, prostornih i vremenskih. Duša je središnja pojavnost (*central occasion*), koja uspostavlja vezu između tjelesnih zbivanja i jastva (*the self*).

<sup>10</sup> A. N. WHITEHEAD, *Process and Reality*. Macmillan, N. York 1969, str. 26.

Iako se W. često služi riječju »duša«, ona u njega nema religiozne konotacije. Po njemu duša nije supstancijalna forma tijela, već samo »središnja koordinaciona struja osobnih iskustva«. <sup>11</sup> Svako živo biće ima dušu, a čovjek se ističe nad životinjom samo time što ima dušu višeg stupnja (*higher-grade soul*). W. pače misli da postoji gradualna razlika i među samim ljudskim dušama.

Procesni filozofi su uvjereni da je njihova antropologija bliža biblijskoj od tradicionalnoga crkvenog shvaćanja čovjeka, što potječe iz grčke filozofije dualizma duha i tijela.

Premda se i ljudski duh nalazi u trajnom razvitku i promjeni, ipak u njemu postoji kontinuitet jastva, iz kojeg proizlazi svijest *moralne* odgovornosti. Čovjek je slobodno biće, stoga čudoredno ubrojiv. U svom životu mora se dati voditi konkretnim etičkim vrednotama, a one se moraju usmjeravati općem dobru, boljoj budućnosti čovječanstva i svestira kao cjeline. Čisto humanistički moral nije dovoljan. Svrha morala je omogućiti razvoj svjetskog procesa do njegove punine. W. je veliki zagovornik aksiologije, osobito estetskih, znanstvenih i etičkih vrednota.

### *Procesna teologija*

Kako smo rekli, W. nije bio stručnjak u teologiji, ali ga je ona izvjesno vrijeme jako zanimala. Procesno bogoslovlje su razvili njegovi učenici, koji su nadopunili Whiteheadove praznine te pokušali objasniti nejasnoće i otupiti suprotnosti kršćanske i procesne misli.

Vjera počinje potrebom samoće. Religiozno iskustvo i intuicija daju nam novo znanje, koje nadilazi filozofiju i znanost. W. se, kao strogi učenjak, redovito ne poziva na Objavu. Sadržaj religije više je svijet nego Bog. »*Religion is world-loyalty*«, veli W. <sup>12</sup> Religija je bolja od filozofije, jer je ova samo spekulativna. Čovjek je najprije religiozan, pa vjernik, ne obratno. Najdublji element religije je kult (*worship, liturgija*).

W. odbacuje Boga filozofa: apsolutnog, nepromjenljivog, apstraktnog, hladnog poput ideje, nepristupačnog, transcendentalnog, bezosjećajnog, samozadovoljnog u samom sebi. Bog je imanentan svijetu i totalitetu svih mogućnosti. On je aktualni bitak koji daje egzistenciju svemu mogućemu. Bog je integralni dio u procesu čitave stvarnosti, te on s njome raste, mijenja se u vremenu i usavršuje. Ne može se odrediti vrijeme stvaranja, ono je od vijeka.

Po Whiteheadovoj teoriji o Božjoj di-polarnosti (*divine dipolarity*) u Bogu su dvije »naravi« (riječ ovdje nije uzeta u skolastičkom znače-

<sup>11</sup> A. N. WHITEHEAD, *Modes of Thought*. Macmillan, N. York 1968, str. 161.

<sup>12</sup> A. N. WHITEHEAD, *Religion in the Making*. World Pub. Comp. N. York 1960, str. 59.

nju, već u modernom): a) prvotna narav (*primordial nature*), po kojoj Bog živi sam u sebi i sam sobom u svojoj vječnosti. Po njoj ima u sebi nešto aktivno, stvaralačko, apsolutno, impersonalno i misteriozno. b) U svojoj susljednoj naravi (*consequent n.*) Bog se očituje u svom odnosu prema svijetu, postaje receptivan, ulazi u povijest i postaje žarište svjetskog jedinstva. Bog ulazi u vrtlog zbivanja, dobiva vremeniti vid i nalazi se u trajnoj promjeni. Immanentan svijetu utječe na nj i biva zahvaćen svjetskim promjenama. »Ono što smo mi i što postajemo utječe na ono što je Bog i kakav ima biti«, misli W.<sup>13</sup> Bog je, dakle, dipolaran: sam i relacionalan, aktivan i receptivan, stvaralac i primalac. U njemu se spaja prolazno i neprolazno.

Bog nije svemoguć, tvrdi W., jer je nemoćan pred slobodom pojedince. On, doduše, zna i može više, ali stoga i »trpi« više, on je naš drug u patnji (*the great companion, the fellow sufferer who understands*).<sup>14</sup> On suosjeća sa svim stvarima, u njemu se sve odražuje: prošlost, sadašnjost i budućnost. U njemu je punina svega postojećeg, jedinstvo svih nexusa. Zahvaljujući svojoj susljednoj naravi, Bog je živi organizam koji obuhvaća i sadržava sve ostale organizme. On se zove »živim« Bogom jer može ljubiti, trpjeti i doživljavati promjenu.

Whiteheadov pristaša Robert Mellert ovako sažima učiteljevo poimanje Boga: »Ukratko, Bog je onaj aktualni entitet koji je i struktura ili kontekst u kojemu nastaje stvarnost (*primordial nature*) i ujedno totalitet te stvarnosti (*consequent n.*). A to stoga što on potpuno obuhvaća cjelokupnost mogućnosti (*primordial n.*) i cjelokupnost ostvarenja (*consequent n.*). On je i apstraktan i konkretan, i vječan i vremenit, i transcendentalan i immanentan.«<sup>15</sup>

Bog je tako povezan sa *svijetom* da nema svijeta bez Boga, niti Boga bez svijeta. On je samo odnosni pojam (*relational term*): Bog nečega ili nekoga. On je formativni faktor u procesu stvaranja, ali stvaranje nije jedan čin proizvodanja »iz ničega«, već proces u kojemu je svijet koegzistentan s Bogom. Svijet je oduvijek u toku nastajanja, pri čemu sudjeluje i Bog kao sveprisutni i stvaralački aktualni bitak. Tako Bog igra aktivnu ulogu pri nastajanju svakog novog bića (*in the emergence of each actual occasion*). No i svijet doprinosi Božjem postajanju u njegovoj susljednoj naravi. Bog ne bi bio stvarnost bez stvarnosti svijeta. Ono što se događa u svijetu odražuje se u Bogu i tako svijet »stvara« Boga. Ono što teolozi zovu »*gloria Dei extrinseca*« za Whiteheada je jednako bitno kao i »*gloria Dei intrinseca*«. Stoga W. tvrdi: »Jednako je istina reći da Bog stvara svijet kao i da svijet stvara Boga.«<sup>16</sup> Ipak mjesto riječi »stvaranje« W. radije govori: Bog doziva stvari u život.

<sup>13</sup> Cit. po R. B. MELLERT, *What is process theology?* Paulist Press, N. York 1975, str. 46.

<sup>14</sup> WHITEHEAD, *Process and Reality*, str. 413.

<sup>15</sup> R. B. MELLERT, *op. cit.* 48.

<sup>16</sup> WHITEHEAD, *Process and Reality*, 410.

W. ne niječe Božju onostranost, ali naglašava ovostranost. Bog utječe na svaku stvar jer se i nalazi u svakoj stvari. On je uvučen u jedinstveni proces svega postojećega. Isto tako i sva stvorenja se nalaze u Bogu kao dio njegove »konsekventne« naravi.

Isus je bio pravi i potpuni čovjek kao svaki od nas. No od samog početka njegova postojanja Bog je u njemu počeo ostvarivati svoje božanstvo. Isus je slobodno i rado prihvatio taj božanski plan. Cijeli svoj život je sebe shvaćao (*prehended!*) i doživljavao i kao ljudsko i kao božansko biće. Nitko drugi nikada nije doživio tako usko svoju vezu s Bogom. U njemu je imanencija Božja dostigla svoju najveću dubinu. U Kristu nam se očitovao sam Bog (inkarnacija). Krist je zauvijek ostao imanentno i usko povezan s Bogom (uskrснуće). W. priznaje otkupiteljsku misiju Kristovu, ali se priklanja Duns Skotu, tvrdeći da je Isus zapravo predestiniran da bude kruna svega stvorenja, bez obzira na čovječje grijehе. Božanstvo Kristovo se više sastoji u njegovoj povezanosti s Bogom nego u njegovoj različitosti od svijeta. Isus je najsavršeniji model čovječnosti koji je ikada postojao. U njemu otkrivamo smisao svog života i svoje spasenje.

David Griffin ovako tumači Kristov položaj: početni cilj svakog zbivanja (*occasion*) dan je od Boga (kao *finis operis*), a ostvarenje se dovršuje subjektivnim doprinosom izvršitelja (*finis operantis*). Bog je formalno u svakoj pojavi, on joj daje početni cilj i svrhu. Ljudska zbivanja pak sadržajno ispunja čovjek i stoga su veoma različita. Isus je ciljeve i sadržaj svoga života tako podredio i poistovjetio s Bogom da među njim i Bogom više i nije bilo razlike.<sup>17</sup>

Čudno je da W. nije iskoristio trojstveni život u Bogu za potvrdu svoje teologije. Taj zadatak je uzeo na se P. Schoonenberg. Po njemu je samo Otac osoba od vijeka, a Sin je postao (*has become*) drugom osobom Trojstva tek po svom upućenju. Slično se zbilo i s Duhom. Došavši k nama i boraveći u kršćanskoj zajednici, ušao je u dijalog s Ocem i Sinom i tako postao trećom božanskom osobom.<sup>18</sup>

Crkva također ima procesnu narav. Ona je nastala kad su prvi učeniци povjerovali Kristu, a održava se sukcesivnom vjerom svih vjernih naraštaja do danas. Ona nije nepromjenljiva ustanova božanskog porijekla, već tjkoviti (procesni) slijed kršćanske vjere, i za nju vrijedi pravilo: *Ecclesia semper reformanda*. Crkva se mijenja i treba da se mijenja skupa sa svijetom u kojem živi. Credo, dogme, hijerarhija i ostale strukture sporedne su, bitna je vjera u Krista. Crkva je proces, a ne struktura. Stoga mora i poštivati tradiciju i razvijati se prema naprijed.

Sakramenti su divno kršćansko iznašašće jer obuhvaćaju čovjeka u cjelini, u njegovoj tjelesnosti i duhovnosti. Stvoreni su od zajednice (*created by the community*) i stvaraju zajednicu (*creative of the c.*).

<sup>17</sup> D. R. GRIFFIN, *A Process Christology*. Westminster Press, Philadelphia 1973.

<sup>18</sup> *Theology Digest*, br. 3, g. 1975, str. 225.

Oni uprisutnjuju među nama Isusov događaj (*Jesus-event*), tj. označuju ga i ujedno stvaraju. Euharistija, na primjer, nije nikakva transsupstancijacija, transfinalizacija ili transsignifikacija, već vremenska i prostorna prisutnost Kristova vezana uz sakramentalni obred.

U Whiteheadovoj filozofiji nastajanje (*emerging*) i nestajanje (*perishing*) čine polove istoga procesa te imaju jednaku vrijednost. Obje se istodobno odvijaju u svakom času naše stvarnosti. Stoga je *smrt* dio prirodnog razvitka. O drugom životu ne znamo ništa, ali besmrtnost postoji, jer sve što je jednom postojalo ulazi u budućnost. Tako i čovjek prelazi u svijet vrednota, tj. u susljednju narav Božju. Kako se W. nije izrazio o naravi »vječnog« života, njegovi pristaše o tome imaju različita mišljenja.

### *Proces procesnoj teologiji*

Nemamo namjeru ulaziti u filozofsku problematiku Whiteheadova nazora na svijet. Ograničit ćemo se samo na sumornu ocjenu teoloških implikacija i aplikacija njegove filozofije.

Prije svega moramo reći da, zbog teške i jedva razumljive Whiteheadove terminologije, čovjek nije nikad siguran da ga je dobro razumio. Pošto se radi o filozofiji čija je glavna kategorija »proces«, treba i Whiteheadovo nazivlje shvatiti procesno, kao pojmove u razvoju i stalnoj promjeni.

Procesna teologija svakako je jedan *nov* i zanimljiv *pokušaj* da se stara kršćanska shvaćanja izreknu na nov i suvremen način. Već samo zato joj se radujemo i dočekujemo je blagohotno. Važno je istaknuti da procesna filozofija nije ni areligiozna ni antireligiozna. Dapače, ona je u ovom pozitivističkom i materijalističkom svijetu prijateljski raspoložena prema vjeri i želi joj biti od pomoći. Pomoć joj nudi preko svoga racionalnog instrumentarija, jer i ona poštuje načelo »*fides quaerens intellectum*«. Vjera traži razum, ne želi ga istisnuti niti se postaviti na njegovo mjesto.

Procesna teologija služi se procesnim i organicističkim modelom mišljenja da bi protumačila kršćansku vjeru. Ona smatra da je to sigurniji apologetski put od skolastičkog i tradicionalnog opravdanja vjere. Drži da u kršćanskoj teologiji ima dovoljno mjesta za pluralizam, stoga se i ona javlja za riječ.

Ipak moramo napomenuti da, premda je procesna teologija na riječi tolerantna, njezin svjetonazor i uopće način poimanja je *radikalno nov* i ne ostavlja slobodna prostora tradicionalnoj filozofiji i teologiji. Ona zahtijeva potpuno premišljanje čitave katoličke predaje i preimenovanje (prekrštenje) gotovo svih ustaljenih pojmova i termina. Nakon takva prekrštavanja što će još ostati od staroga kršćanskog krsta?



Procesna misao nastoji biti u skladu s *modernim* shvaćanjima današnjeg čovjeka i s tokovima suvremene filozofske misli. Uvažava najnovija znanstvena otkrića i oslanja se na teorije evolucije i relativiteta. Namjere su joj ipak sasvim poštene i jasne: procesna teologija želi izraziti svoju vjeru suvremenim rječnikom, kao što je to u svoje doba učinio Augustin i Toma, kad su Platonovu i Aristotelovu filozofiju pokušali prilagoditi potrebama svoga vremena. Stoga ne zazire od riječi »promjena«, pače je uzima za svoje polazište.<sup>19</sup> Premda — sasvim trijezno — procesna teologija ne poistovjećuje riječi proces i progres, ona ima optimistički pogled na svijet i ostavlja dovoljno prostora ljudskoj slobodi.

Iako procesna teologija hoće da bude suvremena i traži preispitivanje (sadržajno i formalno) dosadašnjih kršćanskih pozicija, ona ipak u načelu poštuje tradiciju, ne želi je obezvrijediti, na njoj gradi i uključuje ju u sadašnje i buduće procese (*objective immortality!*).

Uza svu svoju dobru volju, procesna misao stavlja vjernika u ozbiljne teškoće. Ona, naime, ne zna za »bit« Božju (ni uopće za bilo kakvu »bit«), za Boga kao »osobu«, za božansku »narav« Kristovu ili za »supstancijalnu« pretvorbu kruha i vina u Euharistiji. Za nju je sve proces, evolucija, nastajanje — promjena. Procesni sustav se opredjeljuje za filozofiju Heraklita (»sve teče«), a ne za onu njegova suvremenika Parmenida (esencijalistička filozofija), na kojoj su gradili Aristotel, Toma, Descartes i čitava dosadašnja zapadna epistemologija. Ako je baš »sve« u radikalnoj mijeni, onda nitko i ništa ne može očuvati svoj identitet, onda zapravo ništa i ne »postoji«. Za svako postojanje je pretpostavka neki ontološki id-entitet i neko vremensko trajanje. Ako nema »nosioca« promjene, pitamo se što se to uopće mijenja? U svakom procesu mora ostati nešto stalno da bi proces bio moguć. Gdje se mijenja apsolutno sve, tu je ništavilo i kaos, a ne proces.

Nema poteškoće da u svijetu uočimo i prihvatimo goleme i kapitalne promjene. Samo je teško shvatiti da se ama baš sve totalno, bitno i radikalno mijenja. Pogotovo je to teško primijeniti na Boga. Uzmimo radije za primjer čovjeka. I on je u stalnoj mijeni: dijete — mladić — odrastao — starac, no uvijek je ostao istovjetan sebi: čovjek. Nešto se, doduše, mijenjalo (način biti-čovjek), ali je nešto ostalo i nepromijenjeno (čovještvo, jastvo).

Kršćanin se nelagodno osjeća na terenu procesne teologije i stoga što ona ne vodi računa o Objavi. Doduše, sadašnja generacija procesnih teologa nastoji potkrijepiti svoju teologiju Biblijom i Evanđeljem, ali njezin utemeljitelj ignorira Pismo. On se poziva samo na razum i

<sup>19</sup> To je u skladu s današnjim mentalitetom, kako konstatira Heinrich Dietz: »Riječ promjena kraljuje školama, državnim ustanovama, parlamentima, sinodama i crkv. skupovima. Kontinuitet se sa katedara optužuje kao nešto patološko« (G. K. KALTENBRUNNER, *Sprache u. Herrschaft*, Herder 1975, st. 43).

ostale oblike »prehenzije«. Onako kako je utemeljena, procesna teologija ostaje tip »naravne« teologije.

Po teoriji procesa Bog ne može biti apsolutno biće. On je u sebi promjenljiv, a u odnosu prema svijetu relativan. W. odbacuje ideju Boga kao nepokretnog Pokretača. I Bog se nalazi u procesu nastajanja i razvijanja. Tako W. No moramo priznati da ima i drugih kršćanskih teologa koji ne prihvaćaju apsolutnu nepromjenljivost u Bogu. Heinz Zahrnt piše: »Gott ist nicht, Gott geschieht«. <sup>20</sup> Već spomenutom Schoonenbergu je trojstveni život dokaz dinamike u Bogu. Po njegovu shvaćanju Isus je tek poslije utjelovljenja »postao« drugom božanskom osobom, a Duh Sveti po silasku na kršćansku zajednicu trećom. <sup>21</sup> Zar Isus nije za sebe izjavio: »Ego ex Deo processi« (Iv 8, 42), a za Duha da »a Patre procedit« (ib. 15, 26)? <sup>22</sup> Po A. Hulsboschu i Krist ulazi u evoluciju svijeta. <sup>23</sup> Walter Kasper piše o Bogu: »Njegova nadvremenska vječnost nije ukočena nepromjenljivost, nego pokret, život, ljubav koja samu sebe saopćava onome što je od njega različito.« <sup>24</sup> Heribert Mühlen misli da će promjenljivost Božja biti horizont buduće teologije. <sup>25</sup> Ukoliko procesna teologija pretpostavlja apsolutnu promjenljivost Božju, razbija sam pojam božanstva, no ako želi naglasiti dinamiku božanskog života nije daleko od istine. Bog je bog-atstvo u svakom pogledu.

Procesna teologija rado ističe misao da Bog »trpi«, jer joj je i to dokaz Božje promjenljivosti. Poziva se na biblijske izraze o Božjoj srdžbi i kajanju, na Jeremiju (31, 20. . .) i sv. Pavla, koji moli Efežane: »Nemojte žalostiti Duha Svetoga« (4, 30). Nalazi saveznika u Origenu, koji veli: »Pater ipse non est impassibilis.« Procesistima priskaču u pomoć i neki suvremeni teolozi. Japanski protestantski pisac Kazoh Kitamori u svom djelu »Teologija Božje boli« tvrdi da i Bog trpi s nama ljudima, a osobito zbog patnja svoga Sina. <sup>26</sup> François Varillon u svojoj knjizi »Božja patnja« nije zadovoljan što smo naslijedili sliku »d'un Dieu impassible«. Naprotiv, on misli da bi »neranjivi« Otac bio otac bez ljubavi. Božje milosrđe sastoji se upravo u njegovoj ranjivosti (*vulnerabilité*) i obrazlaže: »U redu bitka patnja je nesavršenost, u redu ljubavi ona je pečat savršenstva.« <sup>27</sup> Jürgen Moltmann se stalno vraća na misao o Božjoj boli u poznatoj knjizi »Razapeti Bog«. <sup>28</sup> Jean Galot je proučavao temu Božje patnje, ali ne s filozofskog stanovišta,

<sup>20</sup> H. ZAHRT, *Gott kann nicht sterben*. Piper, München 1970, str. 152.

<sup>21</sup> *Theology Digest*, br. 3, g. 1975, str. 225.

<sup>22</sup> Međutim, tu moramo napomenuti da *processiones divinae* nisu isto što i Whiteheadov proces.

<sup>23</sup> A. HULSBOSCH, *Jezus Christus . . .* (*Tijdschrift Th.*, br. 6, g. 1966, str. 250 — 273).

<sup>24</sup> W. KASPER, *Jesus der Christus*. Grünewald, Mainz 1974, str. 198.

<sup>25</sup> H. MÜHLEN, *Die Veränderlichkeit Gottes als Horizont einer zukünftigen Christologie*. Münster 1969.

<sup>26</sup> K. KITAMORI, *Theologie des Schmerzes Gottes*. Vandenhoeck, Göttingen 1972.

<sup>27</sup> F. VARILLON, *La souffrance de Dieu*. Centurion, Paris 1975, str. 71.

<sup>28</sup> J. MOLTSMANN, *Der gekreuzigte Gott*. Kaiser Verlag, München 1972.

nego s biblijskoga, i došao je do zaključka: Bog u sebi ne može trpjeti. Njegova »*passio*« zapravo je »*compassio*« s ljudima.<sup>29</sup> No »*compassio*« je ipak neka »*passio*«, rekli bi procesisti.

Tvrđnjom o Božjoj boli i promjenljivosti procesna teologija stavlja u pitanje Božje savršenstvo (bar dosadašnji pojam savršenstva). Uvijek se govorilo: svaka promjena uključuje nedostatak nečega, neku nesavršenost. Dakle, ako se Bog mijenja, nije savršen. W. odgovara: savršenije je ono što se mijenja od onoga što je statično. Bit savršenstva je promjena, rast, napredak, dok statika isključuje pojam »boljega«. Bog je savršen jer u svakom danom času postiže najveći stupanj savršenosti. Njega nitko ne može nadmašiti, ali on uvijek nadmašuje sam sebe i sve drugo. Procesisti, dakle, ne niječu Božju savršenost, već joj daju drugi (možda dublji) smisao.

No ima jedna druga opasnost na koju nas navodi procesna teologija. To je panteizam (posljedica Whiteheadova i Russellova monizma). Ako je Bog integralni dio procesa čitave stvarnosti, onda on nije različit od te stvarnosti. Ako je Bog organizam koji obuhvaća i sadržava sve ostale organizme, onda su oni istovjetni s njime. Procesna teologija toliko naglašuje Božju imanenciju da ostaje malo mjesta za njegovu transcendenciju. Procesisti se oštro brane od panteizma, ali se ne protive panenteizmu. Bog je stvarnost različita od svijeta, vele, ali se sva zbiljnost nalazi u Bogu. On je nešto više od zbroja svih ostalih aktualnih entiteta. Čitav svijet u Bogu — eto, to je »kraljevstvo Božje«!

Skolastici su odnos Boga prema svijetu nazivali »*relatio rationis*«, a odnos svijeta prema Bogu »*relatio realis*«. Po Whiteheadu su oba odnosa realna i bitna. Ako je tako, gdje je Božja onostranost i apsolutnost? Procesna teologija se, doduše, služi pojmom analogije, ali joj daje samo značenje sličnosti (i tako ostajemo opet u imanenciji), dok prava analogija znači i sličnost i različnost. Odatle i onaj mutni pojam stvaranja kod procesista. Ako nema stvaranja »ni iz čega«, stvara li Bog išta?

Procesna teologija ne govori gotovo ništa o Duhu Svetome. O Kristu nešto više, ali je pitanje da li ispravno. Je li on pravi Sin Božji *ab aeterno*, ako je to postao tek poslije inkarnacije? Gdje je mjesto za njegovu preegzistenciju? Ako je sva Kristova veličina u vjeri što ju je probudio u svojoj Crkvi, u čemu se sastojala njegova veličina prije osnutka Crkve? I je li prihvatljiva Mellertova tvrdnja: »Izvan vjere Crkva nije ništa«?<sup>30</sup> Je li Crkva samo vjerski proces? I što to znači da je Crkva Kristova ustanova, ali ne božanskoga porijekla?

Whiteheadova teologija ukazuje i na neke sličnosti s idejama Teilharda de Chardina. Međutim, u njega nema točke Omega, kojoj sve stremlje. U Whiteheada uopće nema točke. Sve je proces bez kraja. Stoga u procesnoj teologiji ima tako malo mjesta za eshatologiju. Dobro

<sup>29</sup> J. GALOT, *Il mistero della sofferenza di Dio*. Ed. Cittadella, Assisi 1975.

<sup>30</sup> R. B. MELLERT, *op. cit.* 91.

je primijetio P. Schoonenberg: kao što je Ernst Bloch pokušao zamisliti eshatologiju bez Boga, tako nam W. predlaže Boga bez eshatologije.<sup>31</sup> Za njega, doduše, postoji besmrtnost, ali samo unutar ovoga procesa, a u njemu smo već ionako sjedinjeni s Bogom po njegovoj »susljednoj« naravi. O posljednjem sudu te o »novom nebu i novoj zemlji« W. ne zna ništa.

Moral je kod procesista u visokoj cijeni, ali mu nedostaje religiozna utemeljenost. Procesni moral nije fundiran na Bogu, već na efikasnosti svjetskog procesa čiji smo dio. Pače u popisu pet Whiteheadovih vrhovnih vrednota (istina, ljepota, umjetnost, mir i doživljavanje) nema uopće spomena o »dobru«. W. ima više sklonosti esteticici nego etici.

U zaključku možemo reći: procesna filozofija je potpuno napustila poimanja stare filozofije koja je bila statična, a temeljne kategorije su joj bile esencija, supstancija i zakonitost. Procesno pojmovanje je radikalno dinamično i polazi od aksioma evolucije i procesa. Stoga u ovoj teologiji nema mjesta za apsolutno nepromjenljivog Boga, za vječne istine ni za individualno spasenje. Na ekstrem statike se odgovara ekstremom dinamike. Tako se, opet jednom, ekstremi dodiruju. A možda je istina po sredini: mir i promjena su komplementarni pojmovi, apsolutno i relativno upućuju jedno na drugo. Božje bog-atstvo i jest u tome što je on Život *kat'exochen*. Biće u vječnoj dinamici. Ljubav je — trojstvena i stvaralačka.

Whitheadova teologija — *sicut stat et jacet* — nije u cijelosti prihvatljiva za kršćanina, ali je vrijedna naše pažnje i njome možemo osuvremeniti i obogatiti svoju vjeru.

---

<sup>31</sup> *Theology Digest*, br. 1, g. 1975, str. 41.